

Christen Democratische Verkenningen

Zomer 2008

Benauwd in het midden

Boom Tijdschriften

Inhoud

- 7 Ter introductie
- 10 DWARS: HERMAN DE DIJN & MARCIA LUYTEN
Over de erfenis van 1968

Benauwd in het midden

- 16 MARCEL TEN HOOVEN & JAN PRIJ
Op zoek naar verbinding
- 26 MARTIJN LAMPERT
Ontevreden in het hart van de samenleving
- 39 PETER CUYVERS
Het machtige midden
- 53 PAUL VAN VELTHOVEN • *Maatschappelijke verbinders* •
Pastoor Jan Berkhout: ‘Je moet blijven dromen’

DE MIDDENKLASSE IN HET BUITENLAND

- 56 FRANS VERHAGEN
Amerika: een middenklasse komt niet uit de lucht vallen
- 63 EVERT JAN VAN ASSELT
Het Scandinavische model – voor Jan Modaal niet zo aantrekkelijk
als het lijkt
- 72 LOUIS CHAUVEL
Nieuwe generaties in Frankrijk missen de zekerheid van de
middenklasse
- 79 MICHAEL BORCHARD & BODO HERZOG
Neem zorgen middengroepen in Duitsland serieus

- 92 PAUL VAN VELTHOVEN • *Maatschappelijke verbinders* •
Wakkies streven met hockey: een sport die een nieuw wijgevoel scheidt

DE ETHIEK VAN DE MIDDENKLASSE

- 96 MARCEL TEN HOOVEN & JAN PRIJ
In gesprek met Ernst Hirsch Ballin
‘Tegen de valse tegenstellingen’
- 103 FRANK ANKERSMIT
Rijnlands model goed voor de middenklase
- 114 MARCEL BECKER
Het deugdzame effect van matigheid
- 121 PETER ACHTERBERG & DICK HOUTMAN
De vermeende politieke losbandigheid van de middenklasse
- 129 JOS DE BEUS
Een verzaakt ideaal van stijging en verheffing
- 136 WOUTER VAN DER BRUG
Voor CDA is huidige beleidsrust een gevaarlijke electorale belofte
- 144 MARCEL TEN HOOVEN & JAN PRIJ
In Gesprek met Gerard de Korte, Henk Vroom & Raymond Gradus
De conflictueuze en verbindende kracht van religie
- 155 GER GROOT
Een burgerlijke tragedie
- 163 KOERT VAN BEKKUM
CDA moet voortouw nemen in debat over morele herbronning
- 177 MARCEL TEN HOOVEN
In gesprek met Gabriël van den Brink
‘Op zoek naar het hogere’
- 183 PAUL VAN VELTHOVEN • *Maatschappelijke verbinders* •
Oud-rector Matthé Sjaamar: Maak opname allochtonen in
middenklasse mogelijk
- 185 Erik Lindner *God onder ons*

DE ECONOMIE VAN DE MIDDENKLASSE

- 188 JAAP VAN DUIJN
Economisch onbedreigd, maar toch onzeker
- 194 GERRIT DE JONG
Meer aandacht voor middeninkomens cruciaal voor behoud sociale
samenhang
- 204 PIETER OMTZIGT
Overheid ontmoedigt aangaan van relatie
- 217 WIL ALBEDA
CDA heeft ook nu boodschap voor verzoening kapitaal en arbeid
- 223 MARCEL TEN HOOVEN & JAN PRIJ
In gesprek met Frans de Nerée tot Babberich, Paul Kalma & Bert de Vries
Hoe het ‘superkapitalisme’ te beteugelen?
- 234 JACK BURGERS & JEROEN VAN DER WAAL
De versplintering en de toenemende onzekerheid van de
middenklasse
- 241 JAN DERK BRILMAN
Niet afgeschermd, maar ook (nog) niet onder druk
- 250 FRANK VAN DEN HEUVEL
Coöperatieve samenwerkingsvormen uitkomst voor middenklasse
- 258 SADIK HARCHAOUI & CHRIS HUINDER
De opkomst van de allochtone middenklasse
- 267 ANNET BERTRAM
Vlucht van middengroepen uit steden is een fabel
- 275 Maurice Buehler *Stokpaard en paardenmiddel*
-
- 276 GEORGE HARINCK De actualiteit van *Abraham Kuyper*

BOEKEN

- 282 CO WELGRAVEN
Bespreking van Johan van Merriënboer, Peter Bootsma en Peter van Griensven
Van Agt, Biografie, Tour de Force
- 286 JEAN PENDERS
Bespreking van Massimo Gaggi en Edoardo Narduzzi
Het einde van de middenklasse
- 290 PETRA VAN DER BURG
Bespreking van Doekle Terpstra
Benoemen en bouwen
- 293 GOVERT J. BUIJS
Bespreking van Chantal Mouffe
Over het politieke
- 297 FRANK A.M. VAN DEN HEUVEL
Bespreking van Gabriël van den Brink
Moderniteit als opgave. Een antwoord aan relativisme en conservatisme
- 302 JAN WILLEM SAP
Bespreking van Eginhard Meijering
Het Nederlandse christendom in de twintigste eeuw

BEZINNING

- 308 WIEL KUSTERS *Redding*

De vermeende politieke losbandigheid van de middenklasse

Er zijn steeds minder duidelijk banden aan te wijzen tussen de economische positie en het stemgedrag van de middenklasse. Nieuwe culturele tegenstellingen zijn van toenemende invloed op de partijkeuze. De relaties tussen de middengroepen en de politieke partijen zijn daarmee niet losser, maar veelzijdiger geworden.

door *Peter Achterberg & Dick Houtman*

Peter Achterberg is onderzoeker aan de afdeling sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Dick Houtman is hoogleraar cultuursociologie aan dezelfde Universiteit. Zij schreven met Anton Derks *Farewell to the Leftist Working Class* (Transaction, 2008).

EEN RECHTS STEMMENDE MIDDENKLASSE?

De politiek van westerse landen is sinds lange tijd georganiseerd langs maatschappelijke breuklijnen, zoals religieuze, linguïstische, regionale of etnische breuklijnen. Eén van die breuklijnen, misschien historisch gezien wel de belangrijkste, is het klassenconflict. In elke moderne democratie, zo betoogde Seymour Martin Lipset eerder al, wordt het klassenconflict in principe uitgevochten via de stembus.¹ Politieke partijen zijn georganiseerd langs de lijnen van het klassenconflict en trekken elk een eigen specifieke achterban. In deze zin is stemmen niets minder dan een voortzetting van de klassenstrijd waarin het conflict over de verdeling van de middelen wordt vertaald in vaste banden tussen klassenpositie en partijen. Linkse partijen vertegenwoordigen de arbeidersklasse en streven naar sociaaleconomische veranderingen, rechtse partijen vertegenwoordigen de middenklasse en streven naar het consolideren van de economisch gunstige positie van de middenklasse. Daarom wordt vanouds gevonden dat arbeiders vaker op een linkse partij stemmen en leden van de middenklasse vaker op een rechtse partij.

Echter, zoals Nieuwbeerta demonstreerde, dit patroon van een links stemmende arbeidersklasse en een rechts stemmende middenklasse is in veel westerse landen aan erosie onderhevig.² Arbeiders stemmen steeds meer op rechts, terwijl de middenklasse steeds minder op rechtse partijen stemt. Brooks en Manza hebben daarnaast laten zien dat bepaalde segmenten binnen de middenklasse in vijftig jaar zijn verschoven van een bijna geheel Republikeinse naar een Democratische stemvoorkeur³ — wat nog maar eens aangeeft hoe de aloude banden tussen klasse enerzijds en stemgedrag anderzijds zijn veranderd.

Binnen Nederland zijn deze internationaal zo geroemde, maar inmiddels grotendeels tot het verleden horende banden tussen klasse en stemgedrag, nooit echt sterk geweest. Mede door de sterke verzuiling die Nederland zo lang kenmerkte hebben grote delen van de arbeiders- en middenklassen op andere dan hun klassenpartijen gestemd. Toch wil dit niet zeggen dat er in Nederland geen sprake is van typische klassenpartijen. Voor de arbeidersklasse bijvoorbeeld, wijst Robinson op de namen van politieke partijen zoals de Labour Party in Groot-Brittannië en de Partij van de Arbeid in Nederland die in hun naam appelleren aan arbeidersbelangen.⁴ Ook voor de middenklasse zijn er typische partijen die traditioneel de belangen van de (iets) beter gesitueerden verdedigen. Zo wordt vanouds in Nederland de vvd gezien als een partij met een achterban binnen de middenklasse.

Toch zijn de banden tussen de middenklasse en de vvd niet sterk en stemmen leden van de middenklasse ook dikwijls ter linker zijde (PvdA of GroenLinks) of ter rechter zijde (voorheen LPF, tegenwoordig pvv en vermoedelijk Trots op Nederland) in plaats van op de traditionele middenklassenpartij. De vraag is dan ook of we dit versplinterde stemgedrag van de middenklasse moeten interpreteren als politieke losbandigheid,⁵ en dat er helemaal geen duurzame banden zijn te ontdekken tussen de middenklasse en de politieke partijen. Onze stelling is dat dit niet het geval is. We zetten daarom in deze bijdrage uiteen dat deze electorale versplintering van de middenklasse het gevolg is van een nieuwe culturele polarisatie in de politiek, die een ingrijpende transformatie van de politieke cultuur sinds de jaren zestig en zeventig behelst, en die juist nieuwe electorale banden met zich meebrengt.

ACHTERGROND — DE POLITIEKE CULTUUR SINDE DE JAREN ZESTIG

Sinds de jaren zestig van de vorige eeuw is de politieke cultuur van de meeste westerse landen, en dus ook van Nederland, sterk veranderd. Terwijl in vroegere tijden de oplossing van het oude klassenconflict nog

fier bovenaan de politieke agenda stond, kwamen er vanaf de jaren zestig steeds meer nieuwe thema's in de belangstelling te staan. Deze thema's kenmerkten zich volgens Inglehart door hun immateriële karakter en waarin de roep om vergroting van individuele vrijheid en zelfbeschikking centraal staat.⁶ Men wenste, kort samengevat, een verdergaande democratisering van de samenleving en het scheppen van ruimte voor identiteiten die ooit als afwijkend werden beschouwd.⁷ In dit naar vrijheid en zelfbeschikking hunkerende culturele en politieke klimaat ontstonden de zogenoemde nieuwe sociale bewegingen, zoals de homobeweging, de kraakbeweging, de antipsychiatrie en de tweede golf van de vrouwenbeweging.⁸ Ze waren gericht op het verwerven van invloed op de politieke besluitvorming, en streefden ook naar maatschappelijke erkenning van niet-traditionele culturele identiteiten.⁹ Ze verschilden daarmee aanzienlijk van de dominante sociale beweging van dat moment, de arbeidersbeweging, die zich sterker op sociaaleconomische dan op sociaal-culturele kwesties richtte. Deze cultureel progressieve sociale bewegingen drukten sindsdien hun stempel op het publieke discours, en worden politiek weerspiegeld door de opkomst van nieuwlinkse partijen zoals PPR en PSP in Nederland, Les Verts in Frankrijk en Die Grünen in Duitsland.¹⁰

De opkomst van dit nieuwlinkse klimaat heeft er op termijn toe geleid dat een rechtse pendant zich ontwikkelde. Met een knipoog naar Ingleharts invloedrijke theorie over de nieuwlinkse stille revolutie, die zich sinds de jaren zestig in westerse samenlevingen zou hebben voltrokken, vraagt Ignazi aandacht voor een al even in het oog springende rechtspo-

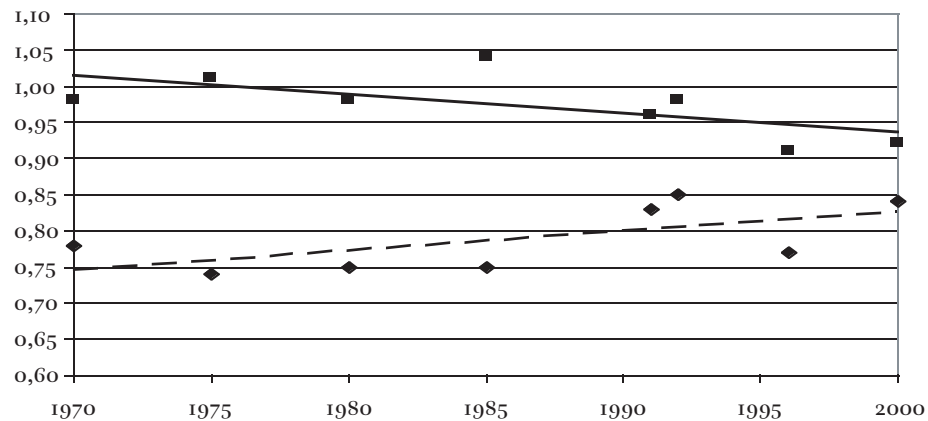
pulistische stille contrarevolutie.¹¹ Sinds de jaren tachtig en negentig kregen de nieuwlinkse partijen in tal van landen hun nieuwrechtse populistische tegenhangers met partijen als Vlaams Blok (Vlaanderen), Front National (Frankrijk), FPÖ (Oostenrijk) en Dansk Folkeparti (Denemarken). Deze politieke partijen reflecteren *'the demands for identity (hence nationalism), for homogeneity (hence xenophobia), and for order, hierarchy, and*

Er is sprake van een nieuwe polarisering, waarin niet zozeer over de oude klassenthema's als economische herverdeling wordt getwist, maar juist over culturele thema's

strong leadership (hence authoritarianism)'.¹² De opkomst van nieuwlinks heeft geleid tot een tegenbeweging waarin gevoelens van onveiligheid en onzekerheid zijn omgezet in een cultureel conservatieve agenda, waarin sociale orde centraal staat en die in de politieke arena worden uitgedragen

door nieuwrechts.¹³ Ook in Nederland is met de opkomst van Leefbaar Nederland, Lijst Pim Fortuyn, Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland sprake van nieuwrechtse partijen waarin de nadruk op sociale orde en de afwijzing van deviante leefvormen centraal staat, en is daarmee een directe tegenhanger van de eerder gevormde nieuwlinkse partijen.

Kort samengevat is er in de nieuwe politieke cultuur sprake van een nieuwe culturele polarisering, waarin niet zozeer over de oude klassen-thema's als economische herverdeling wordt getwist, maar juist over culturele thema's. Ook binnen het electoraat is deze polarisering merkbaar gaande. Figuur 1 laat zien hoe het Nederlandse electoraat in de loop van de tijd van mening is gaan verschillen over oude en nieuwe thema's.

----- Polarisering over economische thema's (Pearson's $r = -0,64$, $n = 8$)

----- Polarisering over culturele thema's (Pearson's $r = +0,63$, $n = 8$)

Bron: Culturele veranderingen in Nederland. Polarisering gemeten als standaarddeviatie per schaal. Schaal voor verschillen op culturele thema's bestaat uit een verkorte versie van de F-schaal van Adorno et al. (1950) (6 items, Cronbach's alpha 0,71; $N = 12.757$). Schaal voor verschillen op economische thema's bestaat uit vier items (Cronbach's alpha 0,60; $N = 12.829$).

Figuur 1 Polarisering over economische en culturele thema's in Nederland (1970-2000)

Hoewel recentere gegevens niet beschikbaar zijn, is in deze analyse nog de periode na 2000 meegenomen. Toch kunnen we zonder deze periode, die zo belangrijk is voor onze politieke cultuur en waarin nieuwrechts tot ontwikkeling is gekomen, drie conclusies trekken uit deze analyse. Ten eerste blijkt dat het Nederlandse publiek steeds minder van mening is gaan verschillen over economische thema's. Ten tweede blijkt dat het publiek

steeds meer is gaan twisten over culturele thema's. Ten derde blijkt dat, hoewel deze dus afneemt, de mate van polarisering over economische thema's nog altijd groter is dan die over culturele thema's, maar wellicht is dit in de periode van na 2000 veranderd. Hoe dan ook, in Nederland is sprake van een ontwikkeling van een nieuwe politieke cultuur, waarin minder over oude, economische ofwel klassengebonden thema's wordt getwist en meer over nieuwe, culturele thema's.

KLASSEGEBONDEN EN CULTUURGEBONDEN POLITIEK

Omdat er dus twee typen politiek zijn — oude klassenpolitiek en nieuwe culturele politiek — is het de moeite waard om te onderzoeken hoe de middenklasse hiermee is verbonden. De banden met de oude politiek zijn betrekkelijk voor de hand liggend, want deze zijn gestoeld op de oude klassenverhoudingen zoals toegelicht in de inleiding. Leden van de middenklasse stemmen op een typische middenklassenpartij als de vvd, voornamelijk om hun gunstige sociaaleconomische positie te waarborgen. Dit in tegenstelling tot stemmen op partijen die opkomen voor de belangen van de economisch gezien minder gunstig gesitueerden. Anders gesteld, de goeude burgerij stemt nog altijd op oudrechts vanwege de belangen die voortvloeien uit hun economische positie. Echter, deze klassengebonden belangen spelen geen enkele rol als het gaat om stemmen op nieuwlinkse en -rechtse partijen. Hierbij speelt niet de klassenpositie een doorslaggevende rol, maar de hoeveelheid cultureel kapitaal en de daarmee verbonden autoritaire waardeoriëntaties.

In Nederland staan bij de nieuwe culturele polarisatie dus vooral GroenLinks en LPF, later PVV, tegenover elkaar. Op de stelling dat GroenLinks de afgelopen jaren de weinig kritische drager van het ideaal van een multiculturele samenleving is geweest, valt best wat af te dingen,¹⁴ maar buiten kijf staat dat GroenLinks meer dan de andere linkse partijen heeft gepleit voor respect voor culturele pluriformiteit en individuele vrijheid en heeft geageerd tegen de roep om meer sociale controle. Ook staat deze partij tegenover het CDA, dat met de sterke nadruk op normen en waarden een min of meer veilige keuze is voor mensen die niet op nieuwrechtse partijen willen stemmen, maar toch ook voor meer sociale orde zijn en tegen een doorgeschoten nadruk op individuele vrijheid en culturele diversiteit.

Het stemgedrag waartoe de nieuwe culturele polarisatie leidt, kwam bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 dan ook het duidelijkst tot uitdrukking in het stemmen op GroenLinks en LPF. GroenLinks is een partij met een achterban van vooral leden van de middenklasse, en ook de LPF trok veel stemmen binnen deze klasse. Toch verschillen de achterban-

nen van deze partijen fundamenteel van aard: naar gemiddeld opleidingsniveau, economisch én cultureel kapitaal. De achterban van GroenLinks kenmerkt zich enerzijds als hoger opgeleide sociaal-culturele specialisten met veel cultureel kapitaal, zoals architecten, maatschappelijk werkers, leerkrachten, enz. De achterban van de LPF wordt meer gekenmerkt door sociaaleconomische specialisten die niet per se over veel cultureel kapitaal beschikken, zoals selfmade mensen, vastgoedmagnaten, makelaars en managers in het bedrijfsleven. Deze twee achterbannen binnen de middenklasse verschillen dus naar inkomen en naar cultureel kapitaal.¹⁵ Waar de achterban van GroenLinks grossiert in cultureel kapitaal en wat minder inkomen heeft, grossieren delen van de achterban van de LPF in inkomen en hebben ze wat minder cultureel kapitaal.

Ons recente onderzoek laat dan ook zien dat niet het inkomen, maar juist het culturele kapitaal van doorslaggevend belang is voor een stem op GroenLinks (nieuwlinks) of LPF (nieuwrechts). Waar laagopgeleiden en mensen met weinig cultureel kapitaal bij deze verkiezingen op grond van hun autoritaire opvattingen op de LPF stemden, leidden de afwijzende opvattingen van mensen met veel cultureel kapitaal en een hoog opleidingsniveau hen juist tot stemmen op GroenLinks.¹⁶ Of mensen uit de middenklasse dus stemmen op GroenLinks, LPF of CDA en in de toekomst PVV of TON, kan dus vooral worden begrepen uit verschillen in cultureel kapitaal en de hiermee verbonden autoritaire opvattingen.

DE VERMEENDE POLITIEKE LOSBANDIGHEID VAN DE MIDDENKLASSE

We begonnen deze bijdrage dat het stempatroon van de middenklasse versplinterd is. Delen van de middenklasse stemmen op de VVD, GroenLinks én op nieuwrechtse partijen. De vraag is altijd wat deze onduidelijke electorale banden tussen klasse en stemgedrag moeten betekenen. Sommige wetenschappers, zoals Van der Eijk c.s., concluderen dat het wegblijven van de duidelijke invloed van klasse op stemgedrag in feite betekent dat er helemaal geen duurzame banden tussen groepen in de samenleving en stemgedrag meer zullen zijn.¹⁷ In plaats daarvan wordt de politiek volgens hen steeds minder voorspelbaar. In deze context stellen anderen ook wel dat kiezers in toenemende mate *fluid* (vloeibaar), *wobbling* (dobberen) of *floating* (zweven) zijn, en dat ze nu eindelijk hun stem kunnen uitbrengen zonder rekening te houden met hun klassenpositie of enige andere positie. Pakulski en Waters¹⁸ spreken dan ook wel over de opkomst van *choice politics* (keuzepolitiek). Kortom, politieke losbandigheid zou aan de orde van de dag moeten zijn.

Dat de electorale voorkeur van de middenklasse zo is versplinterd, bete-

kent volgens ons echter niet dat er geen duurzame banden bestaan tussen segmenten van de middenklasse enerzijds en politieke partijen anderzijds. Vanwege hun gemiddeld gunstige economische positie ten opzichte van anderen (uit de arbeidersklasse) kunnen zij vvd stemmen. Zij doen dat vooral vanuit het idee dat er niet al te veel overheidsinterventie in de economie moet zijn en dat economische herverdeling niet al te ver moet worden doorgevoerd. Stemmen zij op nieuwe politieke partijen, dan komt dit niet door hun gunstige economische positie, maar door verschillen in hun culturele kapitaal. Mensen met weinig cultureel kapitaal en daarmee verbonden sterke voorkeur voor sociale orde stemmen dan op nieuwrechtse

*De middenklasse is
economisch en cultureel
verbonden met verschillende
politieke partijen*

partijen. Mensen met veel cultureel kapitaal en een voorkeur voor een grote mate van individuele vrijheid en culturele diversiteit stemmen dan op nieuwlinkse partijen.

Dit alles impliceert dat veel leden van de middenklasse vanuit hun gunstige economische positie ge-

neigd zijn om vvd te stemmen en afhankelijk van de hoeveelheid cultureel kapitaal geneigd zijn om GroenLinks, een nieuwrechtse partij of cda te stemmen. Dit komt dus niet doordat alle duurzame banden tussen de middenklasse en politiek zijn doorgesneden, maar juist doordat de middenklasse economisch en cultureel is verbonden met verschillende politieke partijen. Gegeven de oude en nieuwe banden kunnen leden van de middenklasse dus stemmen op diverse politieke partijen. De middenklasse kenmerkt zich dus niet door losbandigheid, maar juist door het tegenovergestelde: politieke veelbandigheid.

Literatuur

- De Graaf, P. M., & Kalmijn, M. (1995). Culturele en economische beroepsstatus. Een evaluatie van subjectieve en objectieve benaderingen. *Mens en Maatschappij*, 70, 152-165.
- Duyvendak, J.W. (1999), *De planning van ontplooiing: Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*, 's Gravenhage: Sdu.
- Duyvendak, J.W., R. Koopmans, H.A. van der Heijden en L. Wijmans (red.) (1992), *Tussen verbeelding en macht: 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam: SUA.
- Hoffman-Martinot, V. (1991). Grüne and

- Verts: Two Faces of European Ecologism. *West European Politics*, 14, 70-95.
- Houtman, D., Achterberg, P., & Derks, A. (2008). *Farewell to the Leftist Working Class*. New Brunswick, N.J.: Transaction.
- Ignazi, P. (1992). The Silent Counter-Revolution: Hypotheses on the Emergence of Extreme Right-Wing Parties in Europe. *European Journal of Political Research*, 22, 3-34.
- Ignazi, P. (2003). *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, N.J., Princeton University Press.

- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Kennedy, J. (1995). *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland en de jaren zestig*, Amsterdam: Boom.
- Kriesi, H. (1989). New Social Movements and the New Class in the Netherlands. *American Journal of Sociology*, 94, 1078-1116.
- Lipset, S. M. (1960). *Political Man: The Social Bases of Politics (Anchor Books edition ed.)*. Garden City, New York: Doubleday & Company, Inc.
- Manza, J., & Brooks, C. (1999). *Social Cleavages and Political Change: Voter Alignments and U.S. Party Coalitions*. Oxford/ New York: Oxford University Press.
- Nieuwbeerta, P. (1995). *The Democratic Class Struggle in Twenty Countries 1945-1990*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Pakulski, J., & Waters, M. (1996). *The Death of Class*. London/ Delhi: Sage.
- Robinson, R. (1967). Class Voting in New Zealand: A Comment on Alford's Comparison of Class Voting in the Anglo-American Political Systems. In S. M. Lipset & S. Rokkan (Eds.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* (pp. 95-114). New York: The Free Press.
- Roszak, T. (1969). *The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition*. New York: Doubleday.
- Sunier, T., J.W. Duyvendak, S. Saharso en F. Steijlen (red.) (2000), *Emancipatie en subcultuur: Sociale bewegingen in België en Nederland*, Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Tonkens, E. (1999), *Dennendal en de actualiteit van de jaren zestig*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Van der Eijk, C., Franklin, M. N., Mackie, T. T., & Valen, H. (1992). Cleavages, Conflict Resolution and Democracy. In M. N. Franklin, T. T. Mackie & H. Valen (Eds.), *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries* (pp. 406-431). Cambridge: Cambridge University Press.
- Van der Waal, J. & Achterberg, P. (2006) Stille revolutie, contra-revolutie of cultureel conflict? Veranderingen in de politieke cultuur en hun invloed op het klassengebonden stemgedrag. In: *Res Publica* XLVIII, 369-392
- Veugelers, J. W. P. (2000). Right-Wing Extremism in Contemporary France: A "Silent Counterrevolution"? *The Sociological Quarterly*, 41, 19-40.
- Zijderveld, A. C. (1970). *The Abstract Society; A Cultural Analysis of Our Time*. New York: Doubleday.

Literatuur

- 1 Lipset, 1960
- 2 Nieuwbeerta, 1995
- 3 Brooks & Manza, 1999
- 4 Robinson, 1967
- 5 We gebruiken in dit stuk de term losbandigheid nadrukkelijk niet in morele zin, maar om aan te duiden dat er geen langdurige banden zouden zijn tussen politieke partijen enerzijds en leden van de middenklasse anderzijds.
- 6 Inglehart, 1977
- 7 Zie: Roszak 1969, Zijderveld 1970, Inglehart 1977, Kennedy 1995, Duyvendak 1999, Tonkens 1999.
- 8 Adam et al. 1999, Duyvendak et al. 1992; Kriesi, 1989.
- 9 Kriesi et al. 1995, Sunier et al. 2000.
- 10 Inglehart, 1990, 281-283; vergelijk Hoffman Martinot, 1991.
- 11 Ignazi, 1992; vgl. Veugelers 2002; Van der Waal en Achterberg, 2006.
- 12 Ignazi, 2003: 203.
- 13 vgl. Van der Waal & Achterberg, 2006.
- 14 Duyvendak, 2006.
- 15 vgl. de Graaf en Kalmijn, 1995.
- 16 Houtman et al. 2008.
- 17 Van der Eijck, 1992.
- 18 Pakulski en Waters, 1996.